

ΜΑΘΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΑΝΩΤΑΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ Β'.
ΗΘΙΚΗ - ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

ΜΑΘΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΙΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ Β΄.
ΗΘΙΚΗ - ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

ΡΟΔΟΣ
1950

ΜΕΡΟΣ Γ'.

Η Θ Η Κ Η

1. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Ἡ ἀπλή παρατήρησις μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν πραγματικότητα τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος, τὴν ὁποῖαν διαπιστώνομεν ἐν πρώτοις ἐντὸς ἡμῶν. Ἰὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων διαιροῦμεν εἰς δύο κατηγορίας, εἰς καλὰς ἢ κακάς, δικαίας ἢ ἀδίκους. Ἀκολουθοῦμεν πρὸς τοῦτο ὠρισμένους κανόνας, οἱ ὅποιοι μᾶς διατάσσουσιν ἢ μᾶς ἀπαγορεύουσιν νὰ πράττωμεν αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο. Τὰ ἐλατήρια αὐτὰ τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς ὀνομάζομεν καθήκοντα. Ἔχομεν ἐπίσης τὴν ἰδέαν ὅτι εἰς περιπτώσεις τινὰς δυνάμεθα νὰ διεκδικήσωμεν ὠρισμένα δικαιώματα. Συναισθανόμεθα τέλος τοὺς ἑαυτοὺς μας ὑπευθύνους δι' ὠρισμένας πράξεις. Αἱ ἰδέαι δὲ αὗται δέν παραμένουν ἀδρανεῖς, ἀλλ' ἐκφράζονται δι' ἀξιολογικῶν κρίσεων, τὰς ὁποίας ἐκφέρομεν περὶ τῆς διαγωγῆς ἡμῶν αὐτῶν ἢ τῶν ἄλλων καὶ παρακολουθοῦνται ἀπὸ ἰσχυρὰ συναισθήματα, ὡς ἡ τύψις τῆς συνειδήσεως. Τὸ σύνολον τῶν ἰδεῶν, τῶν πράξεων καὶ τῶν συναισθημάτων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν.¹⁾

Ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἠθικοῦ γεγονότος δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ἀντικειμενικῶς εἰς τὰ ἦθη. Εἰς τὴν κοινωνίαν, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ζῶμεν, ἐπικρατοῦν ὠρισμένοι ἀντιλήψεις περὶ τιμῆς, δικαιοσύνης, εὐθύνης κ. λ. π., ὠρισμένοι κανόνες περὶ φιλαληθείας, σεβασμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὠρι-

¹ A. Cuvillier Manuel de Philosophie τόμ. Β'. 1948 σ. 230.

σμένα οικογενειακά, επαγγελματικά και κοινωνικά καθήκοντα. Όλα αυτά είναι εκδηλώσεις της ομαδικής συνειδήσεως, η οποία μας τα επιβάλλει κατά τρόπον υποχρεωτικόν. Έκόντες ἄκοντες ἔχομεν υποχρέωσιν νά συμμορφούμεθα πρὸς τὰς κοινωνικὰς ἐπιταγὰς.

Ἡ ἠθικότης συνεπῶς δὲν εἶναι δημιουργία τῶν φιλοσόφων καὶ παιδαγωγῶν, δὲν ὑφίσταται μόνον εἰς τὰ βιβλία, εἶναι ζωντανὴ πραγματικότης, ἡ ὁποία μας ἀποκαλύπτεται ὑπὸ δύο μορφὰς ὑποκειμενικὴν καὶ ἀντικειμενικὴν, ψυχολογικὴν καὶ κοινωνικὴν.

2. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

α) Τὰ Ἡθῆ. Ἡ κοινωνικὴ ἢ ομαδικὴ συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων διέπεται ἀπὸ ὠρισμένους ἀγράφους κανόνας δράσεως, τοὺς ὁποίους ὀνομάζομεν ἦθη. Τὰ ἦθη ἀποτελοῦν σύνολον παραστάσεων, ἰδεῶν, δοξασιῶν καὶ ἀξιολογικῶν κρίσεων, αἱ ὁποῖαι ρυθμίζουν τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. «Δημιουργὸς τοῦ ἦθους», λέγει Γερμανὸς φιλόσοφος,¹ «δὲν εἶναι τὸ ἄτομον, ἀλλ' ἡ ὁλότης, ἡ ὁποία εἰς τὸ ἦθος ἐκφράζει τὴν βούλησιν της. Ἐὰν πρόκειται περὶ βουλήσεως μικρᾶς ὁμάδος ὀμιλοῦμεν περὶ ἐθίμου, ἐνῶ ἡ σχετικὴ διαγωγή τοῦ ἀτόμου καλεῖται συνήθεια. Ἐξ ἄλλου τὸ ἦθος διακρίνεται τοῦ συρμοῦ (μόδας), διότι ἐνῶ ἐκεῖνο προέρχεται ἐκ τῶν μυχῶν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ ἔχει χαρακτηῖρα σταθερόν, ὁ συρμὸς εἶναι φαινόμενον τῆς ἐπιφανείας μόνον τοῦ λαϊκοῦ βίου καὶ ἔχει χαρακτηῖρα ἐφήμερον.» Διὰ τοῦ ἦθους τέλος περιορίζεται περισσότερο ἢ μὲ τὸ ἔθιμον ἢ συρμόν ἢ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Ὁ υποχρεωτικὸς χαρακτηρ τοῦ ἦθους ἀποτελεῖ οὐσιῶδες αὐτοῦ γνῶρισμα. Ἐκόντες ἄκοντες συμμορφούμεθα πρὸς τὰ ἦθη τῆς κοινωνίας, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ζῶμεν, ἐνῶ δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιβεβλημένον νά παρακολουθοῦμεν τὰ ἔθιμα καὶ τὸν συρμόν. Χαρακτηριστικὰ συνεπῶς γνῶρισματα τοῦ ἦθους εἶναι ἡ ομαδικὴ προέλευσις, ἡ σταθερότης καὶ τὸ υποχρεωτικόν κῦρος.

¹ Ὁ Α. Rausch μετ. Δ. Λάμψα Στοιχεῖα τῆς Φιλοσοφίας 1932 σ. 167.

β') Τὸ δίκαιον

Παραλλήλως πρὸς τοὺς διαχύτους κανόννας τῶν ἠθῶν, οἱ ὁποῖοι ὑφίστανται μόνον ἐν τῇ ὁμαδικῇ συνειδήσει καὶ δι' αὐτῆς, διὰ τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀνθρώπων ἐθεσπίσθησαν καὶ ὠρισμέναι διατάξεις γραπταί, τὸν σεβασμὸν τῶν ὁποίων ἐπιβάλλει ἡ ὀλότης καὶ τὴν παραβίασιν τιμωρεῖ διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὸ σύνολον τῶν διατάξεων τούτων ἀποτελεῖ τὸ δίκαιον κάθε κοινωνίας. Αἱ διατάξεις τοῦ δικαίου διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἠθῆ, διότι ἐπιβάλλονται βιαίως καὶ δι' ἐξωτερικῶν κυρώσεων. «Κανόνες δικαίου», λέγει περίφημος νομομαθῆς, «ἄνευ ἐξαναγκασμοῦ εἶναι ἀντίφασσις, εἶναι πῦρ ποῦ δὲν καίει, φῶς ποῦ δὲν φωτίζει». Εἰς τὴν ἀρχὴν ἐν τούτοις τὸ δίκαιον δὲν διεκρίνετο τοῦ ἠθους, Ἡ Ἑλληνικὴ λέξις «θέμις» ἐσήμαινε συγχρόνως ἠθος καὶ δίκαιον. Ἡ διαφοροποίησις ἐπῆλθε βαθμηδὸν διὰ τῆς διακρίσεως ἀντικειμενικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς πλευρᾶς τοῦ δικαίου, γραπτῶν καὶ ἀγράφων ἠθικῶν νόμων. Τὸ ἀγραφὸν δίκαιον ἐθεωρήθη ὅτι πηγάζει ἀπὸ αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς λογικοῦ ὄντος. Κατὰ τὸν Kant τὸ δίκαιον θεμελιούται καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἰδεώδη φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, Τὸ δίκαιον εἶναι τι ἐκ τῶν προτέρων καὶ ὄχι ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἰδέα καὶ ὄχι γεγονός. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ ἐμπνέει τὴν προκήρυξιν τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως διὰ τὰ ἀπαράγραπτα καὶ φυσικὰ δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων, Οὕτως ἐνῶ εἰς τὰ ἠθῆ πιστῶς φωτοτυποῦνται αἱ κοινωνικαὶ συνθηκαί, αἱ ὁποῖαι τὰ ἐγέννησαν, εἰς τὸ δίκαιον κατοπτρίζεται ἡ αἰωνία καὶ ἀμετάβλητος φύσις τοῦ ἀνθρώπου.

3. Η ΗΘΙΚΗ ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ἡ ἠθικὴ συνδέεται ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν κοινωνιολογίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ψυχολογίαν, διότι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι αὗται ἐξετάζουν τὰς πράξεις καὶ τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Ἄνευ κοινωνιολογικῶν δεδομένων ὁ ἠθικολόγος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ ἔργον. Ἄνευ αὐτῶν θὰ ἠγνόει οὐ μόνον τοὺς ἱστορικοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ τοὺς τελολογικοὺς, οἱ ὁποῖοι δικαιολογοῦν τοὺς περισσοτέρους τῶν ἠθικῶν θεσμῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ φύσις τῆς ἠθικότητος καθίσταται συνειδητὴ κατὰ τρόπον ὅλως ὑποκειμενικόν.

Τὸ ἠθικὸν γεγονὸς δὲν εἶναι μόνον κοινωνικῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ ψυχολογικῆς. Τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, ὡς τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος, τῆς εὐθύνης κ. λ. π. εἶναι ψυχικὰ φαινόμενα καὶ ὡς τοιαῦτα ἀποτελοῦν ἀντικείμενον ἐρεύνης καὶ τῆς ψυχολογίας. Ἄλλ' ἐὰν τὰ δεδομένα τῶν τριῶν τούτων ἐπιστημῶν εἶναι τὰ αὐτά, διαφέρει ἢ ἄποψις, ἀπὸ τῆν ὁποίαν ταῦτα ἐξετάζονται. Ἡ κοινωνιολογία καὶ ἡ ψυχολογία διαπραγματεύονται τὸ θέμα τῶν κατὰ τρόπον περιγραφικὸν καὶ ἐρμηνευτικόν. Ἐρευνοῦν καταστάσεις τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως καὶ θεωροῦν ὅτι τερματίζεται τὸ ἔργον τῶν, ὅταν ἀναλύσουν, κατατάξουν καὶ ἐρμηνεύσουν τὰ κοινωνικά ἢ ψυχικὰ φαινόμενα. Δὲν ἀναζητοῦν τὰς ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι διέπουν τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς ἢ τὴν ἀτομικὴν διαγωγὴν, οὔτε καθορίζουν σκοποὺς, κανόνας ἢ κριτήρια τῶν πράξεων ὁμάδων ἢ ἀτόμων. Ἡ ἠθικὴ τὸναντίον δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ἀπλὴν περιγραφὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἠθῶν, ἀλλ' ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν τελείαν ἢ ἰδεώδη ἠθικότητα. Δὲν προσπαθεῖ νὰ γνωρίσῃ πῶς πραγματικὰ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ πῶς πρέπει νὰ ζοῦν. Προσδιορίζει ἰδεώδη καὶ διαγράφει κανόνας, πρὸς τοὺς ὁποίους ὀφείλομεν νὰ συμμορφούμεθα. Ἀντικείμενον τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι ἡ ἀνακάλυψις νόμων, ἀλλ' ὁ καθορισμὸς κανόνων. Δὲν εἶναι περιγραφικὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ κανονικὴ ἢ ἀξιολογικὴ, διότι ἐκφέρει ἀξιολογικὰς κρίσεις. Ἐνῶ αἱ ἐμπειρικαὶ ἐπιστῆμαι περιγράφουν, κατατάσσουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ πρὸς μελέτην γεγονότα καὶ ἐκφέρουν δι' αὐτὰ ὄντολογικὰς κρίσεις, διαπιστώνουν δηλ. τί πράγματι συμβαίνει, ἡ ἠθικὴ προχωρεῖ ἐπέκεινα τῆς πραγματικότητος, τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Τὰ δεδομένα ὡς τοιαῦτα δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν ἠθικὴν ἐπιστήμην. Λογικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξαχθῇ τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ γεγονός, ἢ ἐκτίμησις ἀπὸ τὴν ἀπλὴν διαπίστωσιν, αἱ ἀξιολογικαὶ κρίσεις ἀπὸ τὰς ὄντολογικὰς, τὸ δέον γενέσθαι ἀπὸ τὸ γίνεσθαι, τὰ ἰδεώδη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Ἡ ἰδιαιτέρα φύσις τῶν δεδομένων, ἅτινα πραγματεύεται ἡ ἠθικὴ, καθορίζει τὰς μεθόδους αὐτῆς. Ὡς αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ ἀφετηρία ἔχει τὴν ἐμπειρίαν. «Παρατηρεῖ, συλλέγει, ἀναλύει καὶ κατατάσσει ἠθικὰ γεγονότα φυλῶν, τάξεων, ἔθνων καὶ ἀτόμων. Μελετᾷ τὴν μυθολογίαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν λογοτεχνίαν, τὴν νομοθεσίαν καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν

διαφόρων λαών».¹ Ἀφοῦ οὕτως ἐπαγωγικῶς συναθροίση τὸ ὑλικόν, ὑποβάλλει τοῦτο εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον καὶ διακρίνει τὸ καλὸν ἀπὸ τὸ κακόν, τὸ δίκαιον ἀπὸ τὸ ἄδικον. Καθορίζει οὕτω τὰ ἰδεώδη καὶ τοὺς κανόνας, κατὰ τοὺς ὁποίους ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ζήσῃ. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ἡ ἠθικὴ κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμόζει τὴν παραγωγικὴν μέθοδον ἐρεύνης. Ἄνευ τῆς ἐπεξεργασίας ταύτης τὸ ἔργον αὐτῆς θὰ ἦτο ἡμιτελές. Εἶναι ἀπαραίτητον ἀπὸ τὰ γεγονότα νὰ ἀναχθῶμεν εἰς τὰς ἀρχάς, εἰς τὰς θεωρίας περὶ τῆς φύσεως τῆς ἠθικότητος, ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ ἀμητὸς τῶν γεγονότων θὰ παρέμενεν ἀκατέργαστον ὑλικόν.

Ἡ ἀξία τῆς ἠθικῆς εἶναι προφανής. Ὡς διὰ τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν ὑπέταξεν ὁ ἄνθρωπος τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως, οὕτω μὲ τὴν ἔρευναν τῶν ἠθικῶν δυνάμεων θὰ κατορθώσῃ νὰ ἐμπεδώσῃ καὶ στηρίξῃ ἐπὶ ἀσφαλεστέρων βάσεων τὸν ἠθικὸν αὐτοῦ βίον. Ἡ ἠθικότης βεβαίως δὲν εἶναι πάντοτε ἀπαύγασμα ἠθικῶν γνώσεων, «ὡς ἡ ὄρασις εἶναι δυνατὴ καὶ ἄνευ ὀπτικῶν γνώσεων. Ἄλλ' ὡς ἡ ὀπτικὴ βοηθεῖ ἡμᾶς κατὰ τὴν ὄρασιν, οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ βοηθεῖ ἡμᾶς εἰς τὸ ἠθικῶς πράττειν. Ἐπιμελής, ἐνδελεχὴς καὶ ἐντελής ἔρευνα τῶν ἠθικῶν γεγονότων θὰ ἐμπεύσῃ εἰς ἡμᾶς μεγαλύτερον σεβασμὸν καὶ εὐλάβειαν πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ θὰ ἐμπεδώσῃ καὶ κραταιώσῃ τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ὀλκὴν καὶ ὀρμὴν ἡμῶν».²

4. Η ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΟΣ ³

Τὸ πρῶτον πρόβλημα ποῦ ἀπασχολεῖ τὴν ἠθικὴν εἶναι ἡ φύσις τῆς ἠθικότητος, ποῖα δηλ. κριτήρια λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν εἰς τὴν διάκρισιν ἠθικοῦ καὶ ἀνηθικοῦ, ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, δικαίου καὶ ἀδίκου. Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο διάφοροι θεωρίαι διευτυπώθησαν. Κατὰ τινὰς ἐκτιμῶμεν ἠθικῶς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἀναλόγως τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Ἡ πίστις, ἡ δικαιοσύνη θεωροῦνται ἀγαθαὶ ἔνεκα τῶν καλῶν αὐτῶν ἀπο-

¹ Thilly μετ. Γ. Γρατσιάτου Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν 1922 σ. 17.

² Αὐτόθι σ. 20—21.

³ Πρβλ. Βορέα Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν 1934 σ. 378 — 388, Thilly Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν σ. 97—238.

τελεσμάτων, ἐνῶ τούναντίον ἡ ἀπιστία, ἡ συκοφαντία, ἡ κλοπὴ θεωροῦνται κακαὶ διὰ τὰ καταστρεπτικὰ αὐτῶν ἀποτελέσματα. Τὰς θεωρίας ἐκείνας, καθ' ἃς κατὰ τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὸ περιεχόμενον τῆς πράξεως καὶ δὴ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς, ὀνομάζομεν καθ' ὕλην ἢ τελολογικὰς θεωρίας. Δὲν συμφωνοῦν ὁμοῦ ὅσοι ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ σκοποῦ, τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὁποίου ἐπιδιώκει ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια. Κατὰ τινὰς σκοπὸς τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας εἶναι ἡ ἡδονή, κατ' ἄλλους ἡ ὠφέλεια καὶ δι' ἄλλους ἡ τελειοποίησις τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἔχομεν τὴν ἡδονικὴν θεωρίαν, εἰς τὴν δευτέραν τὸν ὠφελισμὸν καὶ εἰς τὴν τρίτην τὴν ἐνεργητικὴν θεωρίαν. Ἄλλ' εἰς τὰς καθ' ὕλην θεωρίας προβάλλεται ἡ ἔνστασις ὅτι χαρακτηρίζομεν τὴν ἐνέργειαν ὡς ἠθικὴν ἀποβλέποντες ὄχι εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξεως, ἀλλ' εἰς τὸ ἐλατήριόν τῆς. Διακινδυνεύοντες π.χ. τὴν ζωὴν μας διὰ νὰ σώσωμέν τινα, ἔστω καὶ ἂν ἡ προσπάθειά μας ἀποτύχη, τὴν ἐνέργειάν μας χαρακτηρίζομεν ὡς ἠθικὴν. Ἐπειδὴ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν τὸ περιεχόμενον ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξεως, ἀλλ' ἡ μορφή αὐτῆς, ἡ θεωρία αὕτη ὀνομάζεται εἰδολογική.

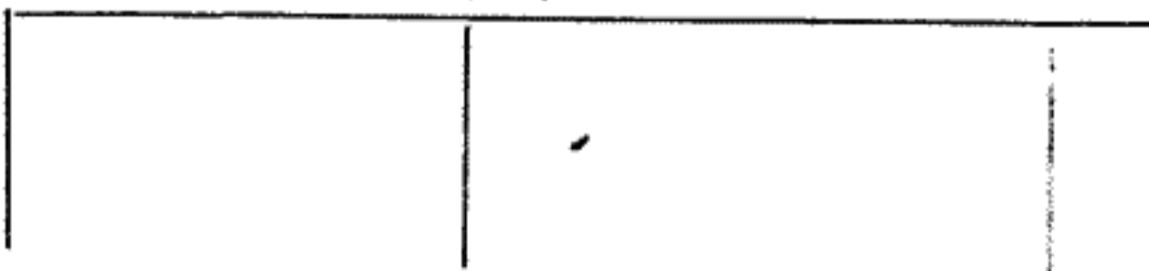
Κατὰ ταῦτα συνοπτικῶς δυνάμεθα τὰς ἠθικὰς θεωρίας νὰ συνοψίσωμεν εἰς τὸν ἑξῆς πίνακα :

Τὶ καθιστᾷ τὴν πράξιν ἠθικὴν ἢ ἀνῆθικον ;

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξεως Τὸ ἐλατήριον τῆς πράξεως
Αἱ καθ' ὕλην ἢ τελολογικαὶ θεωρίαι Εἰδολογικὴ θεωρία

Ποῖον τὸ ἀποτέλεσμα ;

Ἡδονή

Ἡδονικὴ θεωρία

Ὁφέλεια

Ὁφελισμὸς

Τελειοποίησις

Ἐνεργητικὴ θεωρία,

I. ΑΙ ΚΑΘ' ΥΛΗΝ ΘΕΩΡΙΑΙ

α'.) Ἡ ἡδονικὴ θεωρία

Κατ' αὐτὴν ἡ ἡδονὴ εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἰδρυτὴς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἄριστιππος ὁ Κυρηναῖος, ὅστις ἔζησε κατὰ τὸν 4ον π. Χ. αἰῶνα καὶ ἔλεγεν ὅτι σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως εἶναι ἡ ἡδονή. «Πίστιν δὲ εἶναι τοῦ τέλους εἶναι τὴν ἡδονὴν τὸ ἀπροαιρέτως ἡμᾶς ἐκ παίδων ὀφκειῶσθαι πρὸς αὐτὴν καὶ τυχόντος αὐτῆς μηθὲν ἐπιζητεῖν μηθὲν δὲ οὕτω φεύγειν, ὡς τὴν ἐναντίον αὐτῇ ἀλγηδόνα»¹. Ἡδονὴν δὲ θεωρεῖ ὁ Ἄριστιππος τὴν πρόσκαιρον θετικὴν ἀπόλαυσιν, τὴν «ἡδονὴν ἐν κινήσει» καὶ διὰ τοῦτο συνίστα «τὸ τρῶγε, πῖνε, εὐθύμει, διότι αὐρίον ἀποθνήσκεις» Τὴν ἐκλογὴν ἐν τούτοις τῶν ἡδονῶν ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ κάνῃ μὲ φρόνησιν. «Τὸ κρατεῖν καὶ μὴ ἠττᾶσθαι ἡδονῶν ἄριστον, οὐ τὸ μὴ χρῆσθαι».

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος ἡ ἡδονικὴ θεωρία εὗρεν ὑπέρμαχον αὐτῆς τὸν Ἐπίκουρον τὸν Σάμιον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ μὲν ἡδονὴ εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, ἡ δὲ λύπη τὸ μέγιστον κακόν. Ἄλλ' ἡδονὴν ὁ Ἐπίκουρος δὲν ἐνόει τὴν πρόσκαιρον ἀπόλαυσιν, τὴν «ἐν κινήσει ἡδονὴν» τῶν Κυρηναϊκῶν, ἀλλὰ τὴν «καταστασιατικὴν ἡδονὴν», δηλ. τὴν διαρκῆ ἐκείνην ψυχικὴν κατάστασιν τὴν ἀπηλλαγμένην μεριμνῶν καὶ φροντίδων. Ὁ Ἐπίκουρος διὰ τοῦτο ἐπροτίμα τὰς πνευματικὰς ἀπὸ τὰς ὑλικὰς ἡδονάς, διότι ἐκεῖναι μὲν εἶναι σταθεραὶ καὶ διαρκεῖς, αὗται δὲ πρόσκαιροι καὶ ἐφήμεροι. Ὄταν λέγωμεν ἡδονάς, ἰσχυρίζεται ὁ Ἐπίκουρος, «οὐ τὰς τῶν ἀσώτων ἡδονάς καὶ τὰς ἐν ἀπολαύσει κειμένας λέγομεν, ἀλλὰ τὸ μήτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα, μήτε ταράττεσθαι κατὰ ψυχὴν». Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ψυχικῆς ταύτης γαλήνης ἀπαραίτητος εἶναι ἡ φρόνησις. «Οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως. Συμπεφύκασιν γὰρ αἱ ἀρεταὶ τῷ ζῆν ἡδέως καὶ τὸ ζῆν ἡδέως τούτων ἐστὶν ἀχώριστον».²

Εἶναι προφανές ὅτι ἡδονὴ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σκο-

¹ Διογ. Λαερτίου Περὶ βίων, δογμάτων καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων Βιβλ. II, 88.

² Αὐτόθι X, 132.

πὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ψυχολογικῶς ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι κατὰ τὴν βουλευτικὴν ἐνέργειαν δὲν ἀποβλέπομεν πρὸς τὴν ἡδονὴν, ἀλλὰ πρὸς ὠρισμένον ἀντικείμενον. «Ὅταν πεινώμεν, λέγει φιλόσοφος τις, φερόμεθα πρὸς τὴν τροφήν καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἡδονήν, ἢ ὅποια ἀκολουθεῖ τὴν χώνευσιν. Ἡ τροφή εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ὀρμῆς. Ἡ ἡδονὴ δύναται νὰ προστεθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ σκοπός, ἀλλ' ὄρος τῆς πράξεως». ¹ Ἄλλ' ὄχι μόνον ψυχολογικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ἡ ἡδονικὴ θεωρία δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ φιληδονία καὶ ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀπολαύσεων ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδανικῶν συναισθημάτων, ἐξασθενίζουν τὴν βούλησιν καὶ συγκρούονται μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σωματικῆς εὐεξίας. Αἱ σωματικαὶ ἀπολαύσεις ἀποκαρδιώνουν, σπανίως συμβιβάζονται μὲ τὰς ἄλλας ἀπολαύσεις καὶ συχνάκις τὰς ἀποκλείουν. Οἱ φιλήδονοι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ σκληρότεροι καὶ ψυχρότεροι ἐξ ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

6.) Ὁ ὠφελισμὸς

Κατ' αὐτὸν ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρωπίνου βίου εἶναι τὸ χρήσιμον καὶ ὠφέλιμον, τὸ ἀτομικὸν ἢ κοινωνικὸν συμφέρον. Ὅπαδοί τῆς σχολῆς ταύτης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν οἱ σοφισταί, κατὰ τοὺς ὁποίους «δίκαιόν ἐστὶ τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς ξυμφέρον». ²

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸν ὠφελισμὸν ὑπεστήριξαν ὁ Γάλλος φιλόσοφος d' Holbach καὶ οἱ Ἄγγλοι Bentham καὶ Stuart Mill. Ὁ πρῶτος εἰς τὴν «Παγκόσμιον ἠθικὴν» του ἰσχυρίζεται ὅτι σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως εἶναι ἡ εὐδαιμονία. Αὕτη δὲν συνίσταται εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἡδονῶν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἰσορροπίαν ἐπιθυμιῶν καὶ μέσων ποῦ διαθέτομεν πρὸς ἰκανοποίησιν αὐτῶν. Ὁ πρῶτος ὄρος τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἐπιθυμοῦμεν μόνον ὅ,τι δυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν. Ἐπειτα πρέπει νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸν δεσμὸν ποῦ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀτομικῆς καὶ συνολικῆς εὐδαιμονίας. Ὅταν ἐνεργοῦμεν κατὰ τῆς κοινωνίας δρῶμεν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας.

¹ Durkheim Emile L' Education morale 1925 σ. 243

² Πλάτωνος Πολιτεία 338A.

Ὁ Bentham (+1832) εἰς τὴν «Δεοντολογία» του θεωρεῖ σκοπὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς τὴν ἀποκατάστασιν ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρας εὐδαιμονίας εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀνθρώπων. Ἄλλ' εἰς τὴν ἐκτίμησιν πλὴν τῆς ἐκτάσεως δηλαδὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπεκτείνεται, πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ἔντασις, ἡ διάρκεια, ἡ βεβαιότης, ἡ γονιμότης καὶ ἡ καθαρότης τῶν ἡδονῶν. Ἡ ποσοτικὴ αὕτη μέτρησις τῆς εὐδαιμονίας ὠνομάσθη ἡδονικὸς λογισμὸς.

Πολὺ συστηματικώτερον τὸν ὠφελισμὸν ἐδίδαξεν ὁ Stuart Mill εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον του. Κατ' αὐτὸν τὰ ἰδεώδη τῆς διαγωγῆς μόνον ἐμπειρικῶς δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν παρατηροῦντες τί ἐπιδιώκουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ δὲ ἐμπειρία μᾶς δεικνύει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν πρὸ παντὸς τὴν εὐδαιμονίαν των. Ὅλα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ εἶναι ἀπλῶς μέσα πρὸς ἀποκτήσιν καὶ πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ τούτου. Θεμέλιον συνεπῶς τῆς ἠθικότητος εἶναι ἡ ὠφέλεια ἢ ἡ εὐδαιμονία. Ἄλλ' εἰς τὴν ἐκτίμησιν αὐτῆς πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον ἡ ποσότης, ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότης, τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ ἐκτιμήσουν μόνον ἐμπειροὶ κριταί. Κατ' αὐτοὺς οὐδεὶς σοφὸς θὰ ἤθελε νὰ εἶναι ἀμαθὴς καὶ ὁ εὐσυνείδητος καὶ ὁ μεγαλόψυχος ἀσυνείδητος καὶ ταπεινόφρων. «Εἶναι καλύτερον, λέγει, νὰ εἶναι τις ἄνθρωπος δυσηρεστημένος ἢ χοῖρος εὐχαριστημένος, καλύτερον Σωκράτης δυσηρεστημένος ἢ τρελλὸς εὐχαριστημένος».

Ὁ ὠφελισμὸς εἶναι ἀνώτερος τῆς ἡδονικῆς θεωρίας. Ἐνεργοῦμεν ἠθικώτερον, ὅταν ζητοῦμεν ἀντὶ τῆς στιγμιαίας ἡδονῆς τὸ καλῶς νοούμενον καὶ διαρκέστερον συμφέρον. Ἄλλ' ὡς παρατηρήθη «τὸ ὠφέλιμον δὲν εἶναι πάντοτε καὶ ἀγαθόν· ἀληθεύει μὲν κατὰ κανόνα, ὅτι πᾶν τὸ ἀγαθὸν εἶναι καὶ ὠφέλιμον, ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἐναντίον. Ὑπάρχουν πλεῖσται περιπτώσεις, καθ' ἃς πράξεις χάριν τῆς κοινωνίας τελούμεναι, ὡς ὁ φόνος τυράννου, οὐχ ἤττον ἀποδοκιμάζονται ὑπὸ τῆς κοινῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἐπειτα δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ ἄνθρωποι πράττοντες τὸ ἀγαθὸν ἀποβλέπουν πάντοτε εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον. Δύναται τις νὰ λέγῃ τὴν ἀλήθειαν ἐκ σεβασμοῦ πρὸς ἑαυτὸν καὶ τὸν ἠθικὸν νόμον ἄνευ ἀναφορᾶς πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον.»¹

¹ Χρ. Ἀνδρούτσου Σύστημα Ἠθικῆς 1925 σ. 68.

γ'.) Ἡ ἐνεργητική θεωρία

Κατ' αὐτήν σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς εἶναι ἡ ἐνέργεια, ἡ τελείωσις, ὁ ἐνάρετος βίος.

Κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ὁ **Σωκράτης**, ὁ ὁποῖος στεντορεῖως διεκήρυξεν ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου· καὶ ἐθεώρει μὲν τὴν εὐδαιμονίαν ὡς σκοπὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἀλλ' εὐδαιμονίαν λέγων ἐνόει τὴν κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαν. Συζητῶν μὲ τὸν **Εὐθύδημον** εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ **Ξενοφώντος** θεωρεῖ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθὸν τὸ εὐδαιμονεῖν», ἀρκεῖ νὰ μὴ ἀποτελεσθῇ τοῦτο ἀπὸ ἀμφίβολα ἀγαθὰ, «ἐξ ὧν πολλὰ καὶ χαλεπὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις. Πολλοὶ γὰρ διὰ τὴν ἰσχὺν μείζουσιν ἔργοις ἐπιχειροῦντες οὐ μικροῖς κακοῖς περιπίπτουσιν. Πολλοὶ δὲ διὰ τὸν πλοῦτον. . . . ἐπιβουλευόμενοι ἀπόλλυνται, πολλοὶ διὰ τὴν δόξαν καὶ πολιτικὴν δύναμιν μεγάλα κακὰ πεπόνθασιν.»¹ Κατὰ τὸν **Σωκράτην** συνεπῶς ἡ εὐδαιμονία δὲν συνίσταται εἰς τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν. «Ἔοικας», λέγει ὁ **Σωκράτης** ἀπαντῶν εἰς τὸν Ἀντιφῶντα, «τὴν εὐδαιμονίαν οἰομένῳ τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν εἶναι. Ἐγὼ δὲ νομίζω τὸ μὲν μηδενὸς δέεσθαι θεῖον εἶναι, τὸ δὲ ὡς ἐλαχίστων ἐγγυτάτῳ τοῦ θεοῦ, καὶ τὸ μὲν θεῖον κράτιστον, τὸ δὲ ἐγγυτάτῳ τοῦ θεοῦ ἐγγυτάτῳ τοῦ κρατίστου.»² Μεγίστη ἀρετὴ κατὰ τὸν **Σωκράτην** εἶναι ἡ ἐγκράτεια, ἡ αὐτοκυριαρχία, διὰ τῆς ὁποίας οἱ μὲν πτωχοὶ γίνονται πλούσιοι, οἱ δὲ πλούσιοι πτωχοί! «Καταμεμάθηκας οὖν ὅτι ἐνίοις μὲν πάνυ ὀλίγα ἔχουσιν οὐ μόνον ἀρκεῖ ταῦτα, ἀλλὰ περιποιοῦνται ἀπ' αὐτῶν, ἐνίοις δὲ πάνυ πολλὰ οὐχ ἱκανὰ ἐστί. . . . εἶγε ταῦτα οὕτως ἔχει, τοὺς μὲν τυράννους εἰς τὸν δῆμον θήσομεν, τοὺς δὲ ὀλίγα κεκτημένους, ἐὰν οἰκονομικοὶ ᾖσιν, εἰς τοὺς πλουσίους.»³

Ὁ Πλάτων ὁμοίως ἐδίδασκεν ὅτι τὸ μέγιστον ἀγαθὸν πρέπει νὰ εἶναί τι τὸ τέλειον, «ὅσκαί δι' αὐτὸ καὶ διὰ τὰ γιγνόμενα ἀπ' αὐτοῦ ἀγαπητέον τῷ μέλλοντι μακαρίῳ ἔσεσθαι».⁴ Τοιοῦτον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ ἡδονή, ἀλλ' ὁ κατ' ἀρε-

¹ Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα Δ'. 2,34—35

² Αὐτόθι Α', 6,10

³ Αὐτόθι Δ', 2,39 ⁴ Πολιτεία 358Α

τὴν βίος. Ἡ ἡδονὴ εἶναι διάφορος τοῦ ἀγαθοῦ. «Τό τε ἀγαθόν καὶ ἡδὺ διάφορον ἀλλήλων φύσιν ἔχειν, μᾶλλον δὲ μέτεχον εἶναι τῆς τοῦ ἀγαθοῦ μοίρας τὴν φρόνησιν ἢ τὴν ἡδονήν»¹ Σκοπὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου εἶναι τὸ ἀγαθόν, ὄχι ἡ ἡδονή. «Τῶν ἀγαθῶν ἕνεκα καὶ τᾶλλα καὶ τὰ ἡδέα πράττει, ἀλλ' οὐ τ' ἀγαθὰ τῶν ἡδέων»². Ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία συνίσταται εἰς τὴν σωφροσύνην. «Πάντα τὰ τῆς ψυχῆς ἐπιχειρήματα καὶ καρτερήματα ἡγουμένης μὲν φρονήσεως εἰς εὐδαιμονίαν τελευτᾶ, ἀφροσύνης δὲ εἰς τὸναντίον».³

Συστηματικώτερον τὴν ἐνεργητικὴν θεωρίαν ἀναπτύσσει ὁ Ἄριστοτέλης εἰς τὰ ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ: Ἠθικὰ Νικομάχεια, Ἠθικὰ Εὐδήμεια καὶ Ἠθικὰ Μεγάλια. «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος», λέγει εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, «ἀγαθοῦ τινὸς ἀφίεσθαι δοκεῖ δι' ὃ καλῶς ἀπεφήνατο τ' ἀγαθόν, οὗ παντ' ἐφίεται. Διαφορὰ δὲ τις φαίνεται τῶν τελῶν τὰ μὲν γὰρ εἰσὶν ἐνέργειαι, τὰ δὲ παρ' αὐτὰ ἔργα τινά... πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλά γίνεται καὶ τὰ τέλη ἰατρικῆς μὲν γὰρ ὑγεία, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος»⁴. Ἄλλ' ἀφοῦ ὑπάρχουν πολλοὶ σκοποὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐνέργειαν, ποῖος μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ σπουδαιότερος; Ποῖον εἶναι «τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτικῶν ἀγαθῶν;»⁵, τὸ ὁποῖον προτιμᾶται αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ καὶ ὄχι δι' ἄλλο τι; Εἰς τοῦτο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι συμφωνοῦν ὅτι εἶναι ἡ εὐδαιμονία. «Τὴν γὰρ εὐδαιμονίαν καὶ οἱ πολλοὶ καὶ οἱ χαρίεντες λέγουσι, τὸ δὲ εὖ ζῆν καὶ εὖ πράττειν ταῦτόν ὑπολαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν». «Ταύτην (τὴν εὐδαιμονίαν) αἰρούμεθα ἀεὶ δι' αὐτὴν καὶ οὐδέποτε δι' ἄλλο, τιμὴν δὲ καὶ ἡδονὴν καὶ νοῦν καὶ πᾶσαν ἀρετὴν αἰρούμεθα μὲν καὶ δι' αὐτά, αἰρούμεθα δὲ τῆς εὐδαιμονίας χάριν, διὰ τούτων ὑπολαμβάνοντες εὐδαιμονήσειν. Τὴν δ' εὐδαιμονίαν οὐδεὶς αἰρεῖται τούτων χάριν».⁶ Ἄλλὰ τί εἶναι εὐδαιμονία; «Ἡ εὐδαιμονία», λέγει ὁ

¹ Φίληβος 60Α

² Πολιτεία 500c

³ Νόμοι 886

⁴ Ἠθικὰ Νικομάχεια Α. 1,1094α

⁵ Αὐτόθι 2,1095α

⁶ Αὐτόθι 5,1097β

Ἄριστοτέλης, «ἐνέργειά τις ἐστὶ, ἢ δὲ ἐνέργεια δῆλον ὅτι γίνε-
ται καὶ οὐχ ὑπάρχει ὡσπερ κτήμᾳ τι Τὸ εὐδαιμονεῖν ἐστὶν
ἐν τῷ ζῆν καὶ ἐνεργεῖν».¹ Καὶ εὐδαιμόνα μὲν θεωρεῖ ὁ Ἄρι-
στοτέλης «τὸν κατ' ἀρετὴν τελείαν ἐνεργοῦντα»,² ἀρετὴν δὲ τὴν
πραγματαποιήσιν τῆς ἰδιαίτερας φύσεως κάθε ὄντος, «οἷον ἢ
τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετὴ τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ
ἔργον αὐτοῦ· τῆ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῆ εὖ ὀρώμεν· ὁμοίως
ἢ τοῦ ἵππου ἀρετὴ ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δρα-
μεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μεῖναι τοὺς πολεμίους».³
Συνεπῶς καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου θὰ συνίσταται εἰς τὴν
πραγματοποιήσιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον
«ἄνθρωπον». Ἄλλὰ τί εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῆς
ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ ζωὴ κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη παρουσιάζ-
εται ὑπὸ τρεῖς μορφάς: Θρεπτικὴν, αἰσθητικὴν καὶ διανοητι-
κὴν. Τὴν θρεπτικὴν ποὺ συνίσταται εἰς τὴν αὔξησιν καὶ τὸν πολ-
λαπλασιασμόν ἔχομεν κοινὴν μὲ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα. Ἡ αἴσθη-
σις ἐπίσης καὶ ἡ κίνησις χαρακτηρίζουν ἐξ ἴσου ζῶα καὶ ἀνθρώ-
πους. Τὸ διακριτικὸν χάρισμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ χρῆσις
τοῦ λόγου. Κριτήριον τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας θὰ εἶναι ὁ ὀρθὸς
λόγος. Αὐτὸς καθορίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ εὐρίσκεται μεταξὺ δύο
ἄκρων, τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως. Οὕτω μεταξὺ θρασύ-
τητος καὶ δειλίας εὐρίσκεται ἡ ἀνδρεία, μεταξὺ σπατάλης καὶ
φιλαργυρίας ἡ οἰκονομία. «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρε-
τικὴ, ἐν μεσότητι οὖσα τῆ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν
ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν».⁴

Ἡ Στωϊκὴ μετὰ ταῦτα σχολή, ἡ ὁποία ἰδρύθη τῷ 310 π. Χ.
ἀπὸ τὸν Ζήνωνᾳ τὸν Κιτιέα εἰς τὴν Ποικίλην Στοάν τῶν Ἀθη-
νῶν, ἐδίδασκεν ὅτι ἡ μὲν ἀρετὴ εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθόν, τὸ
δὲ ἀμάρτημα τὸ μοναδικὸν κακόν: Ὅλα τ' ἄλλα εἶναι ἀδιά-
φορα: θάνατος, ἀσθένεια, ὑγεία, πλοῦτος, πενία κ. λ. π. Θεμε-
λιῶδες ἀξίωμα τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς εἶναι τὸ «ἀκολουθῶς τῆ φύσει
ζῆν», δηλ. νὰ ζῶμεν σύμφωνα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Αὐτὸς
ἐπιβάλλει ὅπως ὁ ἄνθρωπος κυριαρχῆ τῶν παθῶν, τὰ ὁποῖα

¹ Αὐτόθι I, 9, 1169 β.

² Αὐτόθι Α, 11. 1101α

³ Αὐτόθι Β, 4, 1106α

⁴ Αὐτόθι 1106β

εἶναι τὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ψυχοσυνθέσεώς μας. Δὲν ἀρκεῖ νὰ εἴμεθα μετριοπαθεῖς· ἀπάθεια εἶναι τὸ Στωϊκὸν ἰδεῶδες. Ὁ σοφὸς δὲν ταράσσεται οὔτε ἀπὸ ἐπιθυμίας οὔτε ἀπὸ λύπας οὔτε ἀπὸ ἡδονάς. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν γαλήνην τῆς ψυχῆς συνίσταται κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς ἡ εὐδαιμονία.¹

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁπαδοὶ τῆς ἐνεργητικῆς θεωρίας εἶναι οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι Fr. Paulsen (+1908), Wundt (+1920) καὶ ὁ Δανὸς H. Höffding (+1931). Κατὰ τὸν πρῶτον ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει κάθε ζῶον συνίσταται εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν λειτουργιῶν, διὰ τὰς ὁποίας ὑπὸ τῆς φύσεως ἔχει προορισθῆ. Κάθε ἐνὸργανον ὃν ἐπιδιώκει τὴν τελείαν ἀνάπτυξιν τῶν ζώικων του λειτουργιῶν οὕτως, ὥστε νὰ διατηρηθῆ καὶ νὰ διαιωνίσῃ τὸ εἶδος του. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ ὀρμέμφυτα ἀντικαθιστᾷ ἡ λογικὴ βούλησις. Θέλει καὶ αὐτὸς νὰ ζῆσῃ ἀνθρώπινον βίον μὲ ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ, θέλει τελείωσιν τῆς προσωπικότητός του καὶ ἄσκησιν τῶν δυνάμεών του οὕτως, ὥστε νὰ διασώσῃ τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ συγχρόνως νὰ ἐργασθῆ καὶ διὰ τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τοῦ ἱστορικοῦ βίου.² Κατὰ τὸν Wundt ἡ εὐδαιμονία δύναται νὰ εἶναι σπουδαῖον ἐλατήριον τῆς βουλήσεως καὶ μέσον ἀπαραίτητον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἠθικῶν σκοπῶν, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ ἠθικὸς σκοπός. Τὰ καθολικὰ πνευματικὰ προϊόντα τῆς ἀνθρωπότητος π. χ. τὸ κράτος, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη εἶναι οἱ σκοποὶ τῆς ἠθικότητος. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ ἀληθῆς οὐσία τῆς ἠθικότητος ἔγκειται εἰς τὴν ἀέναον τάσιν πρὸς τελειοποίησιν, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἠθικοῦ βίου οὐδέποτε θά πραγματοποιηθῆ.³ Κατὰ τὸν Höffding ἡ πραγματοποίησις ἐνὸς σκοποῦ εἶναι ἀρχὴ νέου σκοποῦ. Ἡ εὐδαιμονία συνεπῶς δὲν εἶναι παθητικὴ κατάστασις, ἀλλ' ἐνέργεια, ἐργασία, ἀνάπτυξις.⁴

Ἡ ἐνεργητικὴ θεωρία εἶναι προφανῶς ἀνωτέρα τῶν ἄλλων, πού ἐγνώρισάμεν ἕως τώρα. Ἡθικὸν θεωρεῖ κάθε τι πού συν-

¹ Περὶ Στωϊκῆς Φιλοσοφίας. βλ. Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον καὶ Μάρκου Αὐρηλίου. Τὰ εἰς ἑαυτὸν μετ' Στ. Δέλτα 1935 καὶ Αἰ κατ' Ἀρριανὸν Ἐπικτήτειοι Διατριβαὶ μετ. Στ. Δέλτα 1937.

² System der Ethik 1921 βιβλ. Β', κ. 2, § 6

³ Ethik 1924 μερ. III

⁴ Ethik 1922 σελ. 103 κ. ε.

τελειῖ εἰς τὴν πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλ' ὡς παρατηρήθη,¹ «δίδει τοῦ ἀγαθοῦ εὐρύτερον τοῦ δέοντος ὄρισμόν, περιλαμβάνουσα καὶ τὰς ἐφευρέσεις καὶ ἀνακαλύψεις τῶν σοφῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφοροι. Ἐξ ἄλλου ἡ θεωρία οὕτη τελείως παραγνωρίζει τὰ ἐλατήρια, ἐκ τῶν ὁποίων ὀρμᾶται ἡ πράξις. Τὸ ζήτημα ἂν ἐκ ματαιότητος ἢ φιλοδοξίας, ἐκ φόβου ἢ ἐξ ἀγάπης πράττεται τι θεωρεῖ ἀδιάφορον ἢ θεωρία αὕτη».

II. Η ΕΙΔΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Αἱ καθ' ὕλην θεωρίαι ἀνεύρισκον τὴν ἠθικότητα εἰς τὰ ἀποτέλεσματα τῆς πράξεως. Ἡ εἰδολογικὴ ἀντιθέτως θεωρία εἰς τὰ ἐλατήρια αὐτῆς. Κορυφαῖος ἀντιπρόσωπος τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ὁ **Κάντ**, ὁ ὁποῖος τὰς ἠθικὰς ἀντιλήψεις του ἐξέθεσεν εἰς τὴν «Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου» καὶ εἰς τὴν «Θεμελίωσιν τῆς Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν». Κατὰ τὸν Κάντ ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς πράξεως δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα, ποῦ ἐπέτυχε, ἀλλ' ἀπὸ τὴν πρόθεσιν τοῦ ἐνεργοῦντος ὑποκειμένου. Ἐάν ὁ ἰατρὸς παρὰ τὰς προσπάθειας, ποῦ κατέβαλε, δὲν κατορθώσῃ νὰ διασώσῃ τὸν ἀσθενῆ δὲν παύει ἡ πράξις του νὰ εἶναι ἠθικὴ, διότι ἔκαμεν ὅ,τι ἔπρεπε νὰ κάμῃ. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ οὕτω συνδέεται ἀναποσπᾶστως μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος. Ἄλλὰ ποῖα εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ καθήκοντος; Τὸ καθῆκον κατὰ τὸν Καντ παρουσιάζεται ἐν πρώτοις ὑπὸ τὴν μορφήν κατηγορικῆς προστακτικῆς. Ὁ Καντ διακρίνει ὑποθετικὰς καὶ κατηγορικὰς προστακτικὰς. Αἱ πρῶται εἶναι διαταγαὶ ἢ ἀπαγορεύσεις, αἱ ὁποῖαι ἰσχύουν μόνον ὑπὸ ὄρους, ὑποθετικῶς, ἐάν παραδεχθῶμεν ἕν τέλος ἢ σκοπόν. Ὁ ἰατρὸς διατάσσει π. χ. τὸ στομαχικὸν νὰ κάμνῃ δίαιταν, ἐάν θέλῃ νὰ εἶναι ὑγιῆς. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχομεν ὑποθετικὴν προστακτικὴν. Ἡ δίαιτα συνιστᾶται ὡς μέσον διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἄλλο τι, τὴν ὑγείαν. Ἄν ὅμως ὁ στομαχικὸς προτιμᾷ τὰ καλὰ φαγητὰ ἀπὸ τὴν ὑγείαν, ἡ συμβουλή τοῦ ἰατροῦ δὲν ἰσχύει. Ἄλλὰ τὸ καθῆκον μᾶς ὑποχρεώνει νὰ κάμνωμεν τὸ ἀγαθὸν ἄνευ ὄρων, διότι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἔχει ἀξίαν. Μᾶς διατάσσει κατὰ τρόπον

¹ Ἀνδρούτσου Σύστημα Ἠθικῆς 1925 σελ. 79

ἀπόλυτον, ὑποχρεωτικόν, ἄνευ ἐξαιρέσεων. Τὰ ἠθικὰ προστάγματα «οὐ φονεύσεις», «οὐ κλέψεις» κ. λ. π. ἰσχύουν ἄνευ ὄρων. Εἰς αὐτὰ δὲν μεσολαβεῖ κανέν ἄν καὶ κανέν ἄλλά. Αἱ ἠθικαὶ δὲ ἐπιταγαὶ ἀφοροῦν μόνον τὴν μορφήν καὶ ὄχι τὸ περιεχόμενον τῆς πράξεως, διότι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἡ διαταγὴ θὰ ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν δυνατότητα τῆς ὑλικῆς ἐκτελέσεως τῆς πράξεως, θὰ ἴσχυεν ἐκ τῶν ὑστέρων δηλ. ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα, θὰ ἔπαυε συνεπῶς νὰ εἶναι κατηγορικὴ.

Ἄλλο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ καθήκοντος εἶναι ἡ καθολικότης. Τὸ καθῆκον δὲν ἐπιβάλλεται εἰς ὠρισμένα μόνον ἄτομα, ἀλλ' εἰς ὅλα τὰ λογικὰ ὄντα. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει τὸ πρῶτον ἀξίωμα τῆς κατηγορικῆς προτακτικῆς: «Ὅφείλεις νὰ ἐνεργῆς κατὰ τρόπον, ὥστε αἱ ἀρχαὶ τῆς πράξεώς σου νὰ δύνανται νὰ ἰσχύουν ἐκάστοτε ὡς ἀξιώματα γενικῆς τινος νομοθεσίας». Οὕτως ἡ ἀπάτη καταδικάζεται, διότι οὐδεὶς θὰ ἤθελε νὰ ἰσχύσῃ ὡς καθολικὸς νόμος.

Ἀπὸ τὸν κατηγορικὸν καὶ καθολικὸν χαρακτήρα τοῦ καθήκοντος ἔπεται ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια δὲν δύναται νὰ ἔχη ὑποκειμενικοὺς σκοπούς, ὡς συμβαίνει εἰς τὰς πράξεις, αἱ ὁποῖαι πηγάζουν ἀπὸ τὰς κλίσεις μας. Μόνον σκοπὸς ποὺ ἔχει αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἀξίαν δύναται ν' ἀποτελέσῃ τὸ κίνητρον τῆς ἠθικῆς πράξεως. Μόνον ἐν λογικὸν ὄν καὶ ἰδιαιτέρως ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτοσκοπός. Τὰ ὑλικά ἀντικείμενα καὶ τὰ ἄλογα ζῶα ἔχουν σχετικὴν ἀξίαν. Τὸ λογικὸν ὄν ἔχει ἀπόλυτον ἀξίαν. Οὕτω προκύπτει τὸ δεύτερον ἀξίωμα τῆς κατηγορικῆς προτακτικῆς. «Νὰ ἐνεργῆς οὕτως, ὥστε νὰ μεταχειρίζεσαι τὴν ἀνθρωπότητα πάντοτε ὡς σκοπὸν καὶ οὐδέποτε ὡς μέσον». Ἡ δουλεία οὕτως εἶναι ἀνήθικος, διότι μεταχειρίζεται τὸν ἄνθρωπον ὡς μέσον καὶ ὄχι ὡς σκοπὸν.

Ἐπειδὴ τέλος τὸ λογικὸν ὄν εἶναι αὐτοσκοπὸς δὲν δύναται νὰ εἶναι ὄργανον πρὸς ἐξυπηρέτησιν νόμου ἔξωθεν ἐπιβαλλομένου. «Ἐξωτερικὴ ὑπερτέρα δύναμις δύναται νὰ μᾶς ἐπιβάλλῃ σωματικῶς νὰ πράξωμέν τι κατὰ τὸ θέλημά της. Ἐπίσης δύναται νὰ μᾶς πτοήσῃ καὶ νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῆς ἀδυναμίας μας. Εἶναι ἀνίκανος ὁμῶς νὰ κάμῃ ὥστε νὰ θεωρήσωμέν τι ὡς δίκαιον ἐναντίον τῆς ἐλευθέρως ἐσωτερικῆς πεποιθήσεώς μας . . . Ἡ ἠθικὴ ἀποκρούει πᾶσαν ἑτερονομίαν. Ἐν αὐτῇ νομο-

θετεῖ ἑαυτῷ τὸ ἐσώτατον εἶναι μας· εἶναι αὐτόνομος».¹

Εἶναι δὲ ἐλευθέρα ἡ βούλησις, ὅταν ὑπακούη εἰς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐάν ὑπακούη εἰς κίνητρα ξένα πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, ἐάν ἀκολουθῇ οἴανδήποτε τάσιν πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν εἶναι ἑτερόνομος. Οὕτω προκύπτει τὸ τρίτον ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς τοῦ Καντίου: «νά ἐνεργῆς κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς ἐλευθέρας βουλήσεώς σου».

Κατὰ τὰ γνώρισμα ταῦτα ἡ ἠθικότης διαστέλλεται τῆς νομιμότητος. Ἐάν δὲν κλέπτωμεν ἐκ φόβου τιμωρίας ἢ κοινωνικοῦ ἐλέγχου εὐρισκόμεθα ἐντὸς τῆς νομιμότητος, ἀλλ' ὄχι καὶ τῆς ἠθικότητος. Μόνον ἀποφεύγοντες τὴν κλοπὴν ἀπὸ ἀπλοῦν σεβασμὸν πρὸς τὸ καθῆκον ἐνεργοῦμεν ἠθικῶς. Δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ ἄνευ πάλης κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἄνευ νίκης τῆς βουλήσεως κατὰ τῆς φύσεως. Δὲν ὑπάρχει ἠθικὸν μεγαλεῖον ἄνευ προσωπικῆς πειθαρχίας καὶ αὐτοκυριαρχίας, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ἄτομον ὑποχρεοῦται νὰ πράττῃ τι παρὰ τὰς κλίσεις καὶ ἐπιθυμίας του. Δὲν ἀρκεῖ νὰ πράττωμεν τὸ καθῆκον. Πρέπει νὰ δρῶμεν κινούμενοι μόνον ἀπὸ τὸ καθῆκον. Πρᾶξις γενομένη πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν συμφερόντων μας δὲν εἶναι ἠθικὴ. Ὁ Κάντ οὕτω θέτει τὸ καθῆκον πρὸ τοῦ ἀγαθοῦ· αὐτὸ ἀπορρέει ἐξ ἐκείνου, εἶναι τὸ σύνολον τῶν πράξεων, αἱ ὁποῖα γίνονται ἐκ καθήκοντος. Τὸ καθῆκον μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δρῶμεν πάντοτε ἐκ καθήκοντος· οὐδεμίαν συγκεκριμένην πρᾶξιν μᾶς ἐπιβάλλει. Ἡ ἠθικότης καθορίζεται μόνον ἀπὸ τὴν μορφήν, ἐκ τοῦ εἶδους καὶ ὄχι ἐκ τῆς ὕλης αὐτῆς (αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερον καθῆκον). Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ τρία ἀξιώματα τῆς κατηγορικῆς προστακτικῆς εἶναι εἰδολογικά, κενὰ συγκεκριμένου περιεχομένου.

Ἡ μεγάλη ἀξία τῆς ἠθικῆς τοῦ Καντίου εἶναι ὅτι τονίζει ἐντονώτερον πάσης ἄλλης θεωρίας τὴν πρωτοτυπίαν, τὴν ἰδιοσυστασίαν τῆς ἠθικότητος, τὸ καθῆκον κατ' αὐτὸν δὲν ἀπορρέει ἐκ μεταφυσικῆς τινος ἀντιλήψεως, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ συμφέροντος καὶ δὲν συνοδεύεται μὲ ἐγωϊστικά ἢ ἀλτρουϊστικά συναισθήματα.

Ἀλλὰ τὸ κενὸν τοῦτο καθῆκον, «κέλυφος ἄνευ πυρῆνος» κατὰ τὸν Schopenhauer, δὲν εἶναι τὸ πραγματικὸν δεδομένον τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας, ὡς μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ συνείδησις. Οὐδέ-

¹ Σοῦη μετ. Γ. Παλαιολόγου. Οἱ πρωτοπόροι φιλόσοφοι σ. 156

ποτε συναισθανόμεθα έαυτούς ύποχρεωμένους νά δρώμεν μόνον έκ καθήκοντος. Πάντοτε τó καθήκον έχει συγκεκριμένον περιεχόμενον. Πάντοτε μάς ύποχρεώνει νά δρώμεν κατ' αυτόν ή εκείνον τόν τρόπον, αποβλέποντες εις ώρισμένην πραγματικότητα: τήν οικογένειαν, τó έθνος, τήν ανθρωπότητα. Ποικίλα τέλος συναισθήματα δύνανται ν' αναμειγνύωνται με τήν εκτέλεσιν του καθήκοντος, χωρίς νά αλλοιώνουν τόν χαρακτήρα του. Όταν πράττη τις τó καθήκον του ευχαρίστως, δέν ενεργεί κατ' ανάγκην αποβλέπων εις τήν ευχαρίστησιν. Δέν θυσιάζει τó καθήκον εις τήν ευχαρίστησιν. Δι' αυτό ή ήθικη του Καντίου, έθεωρήθη λίαν αυστηρά ως αποκλείουσα τήν χαράν εις τήν εκτέλεσιν του καθήκοντος.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Έκ τής συντόμου ταύτης επισκοποιήσεως των θεωριών περι τής φύσεως τής ήθικότητας συμπεραίνομεν ότι δύο παράγοντες λαμβάνονται υπ' όψιν κατά τήν ήθικην εκτίμησιν: τó περιεχόμενον ή ή μορφή τής πράξεως, τó αποτέλεσμα ή τó έλατήριο αυτής. Καί αι μέν καθ' ύλην θεωρίαί εξαρτούν τήν ήθικότητα τής πράξεως μόνον έκ του πρώτου παράγοντος, ή δέ ειδολογική μόνον έκ του δευτέρου.

Είναι προφανές ότι διά νά είναι τελεία ή ήθικη εκτίμησις πρέπει νά λαμβάνωνται υπ' όψιν και αι δύο πλευραι τής ήθικης ενεργείας του ανθρώπου, ή αντικειμενική και ή υποκειμενική.¹

Έάν έχωμεν μόνον αγνάς προθέσεις, αλλά καταλήγομεν εις αποτελέσματα επιβλαβή, ή πράξις δέν δύναται νά θεωρηθῆ από ήθικης απόψεως άψογος. Είναι άληθές έξ άλλου ότι κατά τήν ήθικην εκτίμησιν «πρέπει νά βαρύνη περισσότερο ο υποκειμενικός παράγων του αντικειμενικού, τó ένδόμυχον του επιφανειακού, τó μόνιμον του στιγμιαίου», ως παρατηρεί σύγχρονος φιλόσοφος. «Άγόμεθα ούτως αυθορμητώς εις τó συμπέρασμα ότι όφείλομεν νά πράττωμεν τάς αγαθώτερας δυνατάς πράξεις με τά άγνότερα, έφ' όσον είναι δυνατόν, έλατήρια»².

¹ Πρβλ. τó του Άριστοτέλους: «Άμφισβητείται τε πότερον κυριώτερον τής άρετῆς ή προαίρεσις ή αι πράξεις, ως έν άμφοίν ούσης τó δῆ τελειον δῆλον ως έν άμφοίν άν ειη». Ήθικά Νικομ. Κ. 8. 1178α.

² R. Le Senne. *Traité de Morale Générale* 1947 σ. 565.